

PIOTR BUCZKOWSKI

PROBLEM DYFUZJI W ADAPTACYJNEJ INTERPRETACJI MATERIALIZMU HISTORYCZNEGO

UWAGI WSTĘPNE

Prezentowany artykuł pomyślany jest jako pewna próba rozważenia możliwości interpretacyjnych „szczegółowego” problemu socjologicznego, jakim jest zjawisko dyfuzji. Chodzi przy tym o interpretację tego zjawiska na gruncie adaptacyjnej wykładni materializmu historycznego. Pojawia się wszakże w tym miejscu problem wzajemnego stosunku materializmu historycznego i socjologii. Ponieważ nie wszyscy badacze wypowiadają się w powyższej kwestii jednoznacznie, traktując materializm historyczny bądź jako teorię na tyle ogólną, że nie mającą nic wspólnego z socjologią, bądź też twierdząc, że właśnie materializm historyczny jest jedyną płaszczyzną, na której można rozpatrywać problemy *stricto* socjologiczne, spróbuję jeden z takich problemów rozważyć.

Można opowiadać się za którymś z powyższych rozwiązań odwołując się do roboty teoretycznej klasyków i wskazywać, że problematyka socjologiczna — mimo iż nie stanowi centrum ich zainteresowań — może być z powodzeniem rozpatrywana na gruncie ogólnych założeń teoretycznych materializmu historycznego. Można też negować taką możliwość wskazując, że nic takiego zrobić się nie da, bowiem materializm historyczny jest marksistowską filozofią społeczną i sprawy te nie stanowią przedmiotu jego rozważań. Można wreszcie twierdzić, że właśnie materializm historyczny jest jedyną socjologią marksistowską i tylko te problemy objęte są zasięgiem tej dziedziny, które były przedmiotem rozważań klasyków; wszystkie inne — między innymi dorobek teoretyczny socjologii niemarksistowskiej — nie ma z marksizmem nic wspólnego. Daleki jestem od twierdzenia, że należy w prosty sposób dołączać osiągnięcia socjologii zachodniej do materializmu historycznego; uważam jednak, że problematyka podejmowana przez inne „szkoły” socjologiczne

powinna być do teorii materializmu historycznego włączona, jako że materializm historyczny jest socjologią marksistowską, a właściwie mógłby nią być, o ile pozwoliłby na analizę teoretyczną bogatej problematyki socjologicznej.

Materializm historyczny traktowany może być jako socjologia marksistowska jednak pod jednym warunkiem. Chodzi o to, by porzucić — dostatecznie już obfite w literaturze marksistowskiej — próby tłumaczenia wszelkich zjawisk życia społecznego odwołując się do kategorii nadbudowy, bazy i sił wytwórczych, stosując w każdym wypadku wyjaśnienia postaci: to a to zjawisko należy do nadbudowy, która określana jest przez bazę ekonomiczną, a w takim razie samo jest przez tę bazę determinowane itd., itd. Chodzi o to, by spróbować skonkretyzować podstawowe zależności materializmu historycznego w taki sposób, żeby można było postawić nowe problemy takie, które w związku z *explicite*, bądź *implicite* przyjmowanymi założeniami, w tradycji marksistowskiej nie pojawiają się w ogóle, ewentualnie występują, lecz w postaci bardzo enigmatycznej.

Jednym z takich problemów jest zjawisko dyfuzji. Chociaż jednak zjawisko dyfuzji jest podejmowane przez socjologię marksistowską, to trudno wskazać na jego powiązanie z teorią materializmu historycznego. W samych pracach klasyków problematyka ta nie zajmuje zbyt dużo miejsca; w niektórych jest nawet świadomie pomijana. W *Kapitale* na przykład Marks przyjmuje świadomie założenie, które wyklucza tego rodzaju problematykę. W jednym ze swych licznych sformułowań założenie to przedstawia następująco: „Aby ująć przedmiot badania w czystej postaci i wyeliminować zaciemniające go okoliczności uboczne, musimy tu cały światowy rynek handlowy traktować jako jedno państwo i założyć, że kapitalistyczna produkcja ustaliła się wszędzie i opanowała wszystkie gałęzie produkcji”¹. Widzimy więc, że abstrahuje się tu od wpływu, jaki na jedno społeczeństwo wywierają kontakty ze społeczeństwami innymi. Mówiąc inaczej, teoria sformułowana przez Marksa w *Kapitale* jest teorią „społeczeństwa zamkniętego”.

Tymczasem Marksowskie założenie wymaga odrzucenia, gdyż — chociażby ze względów natury empirycznej — jest ono kontrfaktyczne. Dostrzegła to między innymi Róża Luksemburg, która odrzucając to założenie sformułowała swoją teorię akumulacji kapitalistycznej. Należy, zdaniem tej autorki, przyjąć, że w samym społeczeństwie kapitalistycznym znajdują się warstwy niekapitalistyczne oraz — co dla naszych rozważań jest istotniejsze — że społeczeństwa kapitalistyczne znajdują się w niekapitalistycznym „otoczeniu” innych społeczeństw, z którymi wchodzi we wzajemne stosunki zapewniające im kapitalistyczną akumulację; in-

¹ K. Marks, *Kapitał*, t. 1, Warszawa 1956, s. 626.

nymi słowy — społeczeństwa te są „otwarte”. Nie będziemy zajmować się w tym miejscu zasadnością wniosków R. Luksemburg w kwestii akumulacji wewnątrz rozwiniętych społeczeństw kapitalistycznych, lecz problemem, jaki rodzi występowanie relacji między wieloma społeczeństwami. Stąd też częściowo tylko — obok prac samych klasyków marksizmu — odwoływać się będziemy do jej ustaleń.

ADAPTACYJNA INTERPRETACJA MATERIALIZMU HISTORYCZNEGO

Z punktu widzenia potrzeb niniejszego szkicu ważne są dwa aspekty teorii materializmu historycznego: teoria formacji społeczno-ekonomicznej oraz teoria związków międzyspołecznych. Rekonstrukcję obu tych teorii przedstawiłem już obszernie w innych miejscach²; w tym miejscu ograniczę się tylko do ich skrótowej prezentacji.

Główną ideą adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego jest przekonanie, że zależności społeczne posiadają charakter adaptacyjny³. Zależnością adaptacyjną nazywamy zależność postaci:

(ad) ze zbioru stanów rzeczy A upowszechnia się w danych warunkach B ten stan rzeczy A_{opt} , który posiada własność k w stopniu ekstremalnym (gdzie k jest zależne od B).

Stan rzeczy A_{opt} jest stanem optymalnym ze względu na k (kryterium adaptacji).

W interpretacji L. Nowaka, pod ten schemat podpadają podstawowe zależności materializmu historycznego. Przykładowo: podstawowa zależność teorii formacji społeczno-ekonomicznej dotycząca determinacji stosunków produkcji przez siły wytwórcze ma postać:

(I) „ze zbioru historycznie danych systemów produkcji przyjmuje się w skali globalnej ten system, który zapewnia przy danym poziomie sił wytwórczych najwyższy produkt dodatkowy dla właścicieli środków produkcji”⁴.

Warunkami adaptacji jest w tym wypadku poziom sił wytwórczych, zbiorem różnorodności dane historycznie systemy produkcji, z których upowszechnia się system optymalny zapewniający najwyższy produkt dodatkowy (kryterium adaptacji) dla właścicieli.

² Por. P. Buczkowski, *Teoria ruchu formacji społeczno-ekonomicznej. Próba interpretacji adaptacyjnej*, Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, z. 3. *Założenia materializmu historycznego*, Warszawa—Poznań 1978 oraz tenże, *Problem stosunków międzynarodowych w materializmie historycznym*, Studia Nauk Politycznych 6/1978.

³ Idea interpretacji adaptacyjnej wysunięta została przez L. Nowaka w pracy *Teoria formacji społeczno-ekonomicznej jako teoria adaptacyjna*, Studia Socjologiczne 4/1973.

⁴ Ibidem, s. 9.

Zakładam, że struktura formacji społeczno-ekonomicznej przedstawia się tak, jak ilustruje to rycina.

Siły wytwórcze	Stosunki własności	Stosunki organizacji produkcji			
Baza ekonomiczna			System polityczny	System prawny	
Warunki społeczno-ekonomiczne				Ideologia	Forma teoretyczna

Pierwszy poziom tej struktury to siły wytwórcze, stosunki własności i optymalny ze względu na poziom sił wytwórczych system organizacji produkcji, który zgodny jest z występującymi w danym okresie stosunkami własności. Zgodność systemu produkcji ze stosunkami własności polega na tym, że role społeczne realizowane w ramach systemu organizacji (np. role bezpośrednich producentów) gwarantują utrzymywanie się danych stosunków własności⁵. Zależności między elementami struktury formacji społeczno-ekonomicznej z poziomu pierwszego sformułować można odpowiednio:

(I.A.1) ze zbioru historycznie danych systemów organizacji produkcji S wprowadzane są w kolejnych okresach te systemy S' , które przy danych stosunkach własności są z nimi zgodne.

(I.A.2) ze zbioru systemów organizacji produkcji S' zgodnych ze stosunkami własności upowszechnia się w społeczeństwie ten system s_{opt} , który — przy danym poziomie sił wytwórczych — zapewnia klasie właścicieli środków produkcji najwyższy produkt dodatkowy.

Pierwszy poziom określamy łącznie jako bazę ekonomiczną społeczeństwa. Do bazy dostosowuje się optymalny ze względu nań system prawny, który jest zgodny z systemem politycznym. Zgodność ta związana jest z tym, że decyzje podejmowane przez państwo w celu zapewnienia realizacji produktu dodatkowego mają opierać się na normach zawartych w systemie prawnym, bądź dać się na ich podstawie usprawiedliwić. System polityczny oraz optymalny system prawny to nadbudowa. Zależności między bazą a nadbudową opisują twierdzenia:

(I.B.1) ze zbioru historycznie danych systemów prawnych I wysuwane są oficjalnie te systemy I' , które przy danym systemie politycznym są z nim zgodne.

(I.B.2) ze zbioru systemów prawnych I' wysuniętych oficjalnie wprowa-

⁵ Szerzej P. Buczkowski, *Teoria ruchu...*, op. cit., s. 159 i n.

dzony zostaje ten system i_{opt} , który — przy danym stanie bazy ekonomicznej — zapewnia najbardziej efektywne wprowadzenie optymalnych stosunków produkcji.

I wreszcie trzeci poziom struktury formacji to warunki społeczno-ekonomiczne (łącznie poziom drugi), ideologiczna forma świadomości społecznej oraz zgodna z nią, optymalna ze względu na warunki społeczno-ekonomiczne poznawcza forma świadomości społecznej (forma teoretyczna). Zgodność formy teoretycznej z ideologią wymaga, by wiedza zakładana przez ideologię nie wymagała odrzucenia w związku z ustaleniami formy teoretycznej. „Determinowanie” świadomości przez byt społeczny opisują natomiast tezy:

- (I.C.1) ze zbioru historycznie danych form teoretycznych T utrzymują się przy danej ideologii te formy T' , które zgodne są z panującą ideologią.
- (I.C.2) ze zbioru form teoretycznych T' upowszechnia się w społeczeństwie ta forma t_{opt} , która — w danych warunkach społeczno-ekonomicznych w najwyższym stopniu stabilizuje optymalną nadbudowę polityczno-prawną.

Przedstawione wyżej twierdzenia teorii formacji społeczno-ekonomicznej nie są oczywiście pełną rekonstrukcją idei klasyków⁶, tym niemniej są one wystarczające z punktu widzenia potrzeb niniejszego artykułu.

Przejdźmy z kolei do przedstawienia głównych idei teorii związków międzyspołecznych. Oto w skali światowej mamy do czynienia z wieloma społeczeństwami; różnią się one potencjałem ekonomicznym. Otóż międzynarodowym układem sił nazwiemy układ wszystkich społeczeństw uporządkowanych ze względu na posiadany potencjał ekonomiczny. W ten sposób otrzymujemy grupy społeczeństw różniące się między sobą potencjałem, przy czym w każdej z nich znajdują się społeczeństwa o potencjale zbliżonym. Społeczeństwa z grupy pierwszej, najsilniejszej to mocarstwa.

Między poszczególnymi społeczeństwami zawiązują się pewne stosunki — zgodnie z tradycją marksistowską przyjmujemy, że najistotniejsze są relacje ekonomiczne. Kraje najsilniejsze zajmują w stosunku do społeczeństw o niższym potencjale ekonomicznym pozycję monopolityczną. Jest to sytuacja podobna do monopoli kapitalistycznych, które ze względu na pozycję zajmowaną na rynku uzyskują zysk nazwyczajny. Stąd też, w wypadku stosunków międzynarodowych, możemy przyjąć, że mocarstwa realizują w stosunkach ze społeczeństwami słabszymi nadzwyczajny produkt dodatkowy.

Należy w tym miejscu poczynić pewne zastrzeżenie. Oto zysk jest

⁶ Dalsza rekonstrukcja por. ibidem oraz P. Buczkowski, *Teoria ruchu we wnętrzu formacyjnego*, Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, z. 4, *Konfrontacje i parafrazy*, Warszawa—Poznań 1979.

formą wartości dodatkowej w formacji kapitalistycznej. Lenin, pisząc o stosunkach międzyspołecznych w kapitalizmie, używa na określenie wartości dodatkowej uzyskiwanej przez mocarstwa pojęcia „zysk nadzwyczajny”. Píše on mianowicie: „Kapitalizm wyłonił teraz garstkę (...) szczególnie bogatych i potężnych państw, które po prostu za pomocą „obcinania kuponów” ograbiają cały świat. Wywóz kapitału daje 8-10 miliardów franków rocznego dochodu (...). Rzecz zrozumiała, że z takich olbrzymich zysków nadzwyczajnych (ponieważ kapitaliści otrzymują je ponad zysk, wyciskany z robotników „własnego” kraju) można przekupywać przywódców robotniczych i górną warstwę arystokracji robotniczej”⁷. Produkt dodatkowy w formacjach przedkapitalistycznych przybiera formy odmienne; dlatego mówiąc o nadzwyczajnym produkcie dodatkowym mam na myśli nie tylko jego przekształcenie w wartość dodatkową i zysk kapitalistyczny, lecz wszystkie — występujące historycznie — jego formy. Przyjmijmy dalej, że kraj K^m dominuje nad krajem K_p wtedy i tylko wtedy, gdy w stosunkach z tym krajem realizuje nadzwyczajny produkt dodatkowy. Strefą wpływów danego kraju będzie grupa społeczeństw, nad którymi on dominuje.

Charakteryzując stosunki Anglii na rynku międzynarodowym Engels pisał, że „(...) dla tej klasy (burżuazji — P.B.) najważniejszą rzeczą jest system, który zapewni jej — tak jej się przynajmniej wydaje — po wieczne czasy monopol światowy w dziedzinie handlu i przemysłu. System ten (...) umożliwi wyzyskanie w pełni całej przewagi, którą Anglia posiada dzięki temu, że wyprzedziła inne państwa o osiemdziesiąt lat w tworzeniu nowoczesnego przemysłu”⁸. Widzimy więc, że z punktu widzenia klasy panującej społeczeństwa najbardziej rozwiniętego ekonomicznie pożądane są takie stosunki międzynarodowe, które pozwolą wykorzystać jej potencjał ekonomiczny w dziedzinie przemysłu i handlu. W przypadku społeczeństw kapitalistycznych nawiązywanie stosunków dominacji ekonomicznej jest podstawową metodą maksymalizacji produktu dodatkowego i stanowi jeden z imperatywów akumulacji: „Istota imperializmu polega właśnie na rozciągnięciu panowania kapitału starych krajów kapitalistycznych na nowe obszary oraz na gospodarczej i politycznej walce konkurencyjnej o tego rodzaju obszary”⁹.

Każde ze społeczeństw dąży do osiągnięcia korzyści ekonomicznych, przy czym korzyścią ekonomiczną jest osiągnięcie nadzwyczajnego produktu dodatkowego dzięki stosunkom międzynarodowym. Środkiem służącym realizacji powyższego celu jest przemoc, jaką w stosunku do krajów zdominowanych dysponują kraje najsilniejsze.

⁷ W. I. Lenin, *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*, w: *Dzieła*, t. 22, Warszawa 1950, s. 222.

⁸ F. Engels, *Historia angielskich ustaw zbożowych*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1961, s. 690.

⁹ R. Luksemburg, *Akumulacja kapitału*, Warszawa 1963, s. 616.

Stosunki dominacji ekonomicznej między krajami o różnym potencjale nie są jedynymi relacjami, które decydują o współzyciu międzynarodowym. Obok nich, co najmniej tak samo istotne z punktu widzenia całokształtu współzycia międzynarodowego, są stosunki zawiązujące się między krajami najsilniejszymi — stosunki równowagi między mocarstwami. Mocarstwa dominują bowiem tylko nad pewną grupą krajów — określiliśmy ją jako strefę wpływów. Pomędzy krajami posiadającymi swoje strefy wpływów zawiązują się stosunki, które gwarantują zachowanie stanu posiadania przez każde z mocarstw. Oczywiście stosunki te ulegają zmianie wskutek zakłócenia równowagi potencjałów społeczeństw najsilniejszych bądź też zmiany (wzrostu) potencjału jakiegoś z krajów dotąd podporządkowanych.

Tak więc obok stosunków dominacji ekonomicznej występują stosunki równowagi między mocarstwami, które decydują o postaci tych pierwszych. Dzieje się tak dlatego, że wobec równowagi potencjałów krajów najsilniejszych każdy z nich musi mieć zagwarantowane otrzymywanie nadzwyczajnego produktu dodatkowego. Inaczej mówiąc, stosunki między mocarstwami wyznaczają pewną pulę stosunków dominacji, które — przy danym potencjale ekonomicznym mocarstw — mogą utrzymywać się w skali międzynarodowej. Przyjmują się więc takie stosunki dominacji ekonomicznej, które zgodne są z aktualnym układem stosunków między mocarstwami. Zgodność ta wymaga, by stosunki dominacji nie naruszały równowagi potencjałów mocarstw. Stosunki dominacji ekonomicznej, stosunki równowagi między mocarstwami i układ sił w skali międzynarodowej tworzą pierwszy poziom struktury współzycia międzynarodowego. Natomiast zależności występujące na tym poziomie opisać można w postaci następujących twierdzeń:

- (I.MA.1) ze zbioru historycznie danych międzynarodowych stosunków dominacji ekonomicznej D utrzymują się — przy danym stanie równowagi między mocarstwami — tylko te stosunki D' , które zgodne są z tym stanem równowagi między mocarstwami.
- (I.MA.2) ze zbioru stosunków dominacji ekonomicznej zgodnych ze stosunkami równowagi między mocarstwami D' upowszechniają się — przy danym układzie sił w skali światowej — te stosunki d_{opt} , które zapewniają mocarstwom osiągnięcie najwyższego nadzwyczajnego produktu dodatkowego.

Utrzymujące się międzynarodowe stosunki ekonomiczne wymagają zabezpieczenia i utrwalenia. Dlatego też między poszczególnymi państwami zawierane są układy, porozumienia itp., które zapewniają wprowadzenie i utrzymywanie się danych, preferujących kraje najsilniejsze, międzynarodowych stosunków ekonomicznych. Ta płaszczyzna współzycia międzynarodowego obejmuje stosunki polityczne i stosunki o charakterze prawnym. Zadaniem międzynarodowego systemu politycznego jest za-

pewnienie realizacji nadzwyczajnego produktu dodatkowego przez mocarstwa. Odbywa się to dzięki porozumieniom politycznym dotyczącym gwarancji utrzymywania się określonych stosunków dominacji ekonomicznej. I tak na przykład sygnatariusze układów zobowiązują się do pomocy w razie naruszenia strefy wpływów jednego z krajów przez jakiegokolwiek agresora. System polityczny zapewnia także utrzymywanie się równowagi między mocarstwami gwarantując wzajemne poszanowanie stref wpływów oraz — w niektórych wypadkach — wprost je wyznaczając.

W skład międzynarodowego systemu politycznego wchodzi nie tylko układy między mocarstwami, lecz także różnego rodzaju porozumienia dwu- i wielostronne, gwarantujące utrzymywanie się stosunków dominacji i tym samym zabezpieczające realizację produktu dodatkowego, które zawierane są ze społeczeństwami zdominowanymi. Międzynarodowy system polityczny „instytucjonalizuje” się niejednokrotnie przez powołanie wspólnych dla pewnej grupy krajów organizacji politycznych i militarnych. Jest to jednakże wymóg drugorzędny. Przez system polityczny rozumiemy bowiem wszelkie stosunki między społeczeństwami o charakterze nieekonomicznym i „niekulturalnym” (tzn. np. kontakty naukowe, upowszechnianie pewnych treści ideologicznych itp. są stosunkami kulturalnymi).

Tak więc w skład systemu politycznego na przykład wchodzić będzie dysponowanie (potencjalne) przemocą w stosunku do innego kraju bez względu na fakt, czy była ona użyta efektywnie, czy też nie. Wchodzić tu będą też takie stosunki, które obejmują pewne tylko kraje a nie „całą społeczność międzynarodową”. Mam tu na myśli między innymi stosunki polityczne występujące w strefach wpływów mocarstw, które mogą być różne w wypadku różnych mocarstw.

Obok międzynarodowego systemu politycznego wyróżnić możemy międzynarodowy system prawny, który reguluje sposoby i formy wprowadzenia i utrzymywania się międzynarodowych stosunków ekonomicznych, to jest stosunków między mocarstwami oraz stosunków dominacji ekonomicznej. Zgodność międzynarodowego systemu prawnego z międzynarodowym systemem politycznym wymaga, by działania podejmowane przez państwa wchodzące w skład międzynarodowego systemu politycznego, które zmierzają do zabezpieczenia realizacji nadzwyczajnego produktu dodatkowego opierały się na obowiązujących normach prawa międzynarodowego. Łącznie system polityczny i system prawny określić możemy jako międzynarodową nadbudowę.

Jeżeli teraz przez międzynarodową bazę ekonomiczną rozumieć będziemy układ sił w skali światowej wraz z panującymi (określonymi w tezach (I.MA.1) — (I.MA.2)) stosunkami ekonomicznymi, to kolejne tezy teorii związków międzypolecznych opisujące zależności na drugim po-

ziomie struktury współzycia międzynarodowego przybiorą postać:

- (I.MB.1) ze zbioru historycznie danych międzynarodowych systemów prawnych P utrzymują się w poszczególnych strefach wpływów — przy danym międzynarodowym systemie politycznym — te systemy P' , które zgodne są z tym systemem politycznym.
- (I.MB.2) ze zbioru utrzymujących się systemów prawnych P' wprowadzane są w skali międzynarodowej tylko te systemy p_{opt} , które — przy danym stanie międzynarodowej bazy ekonomicznej — zapewniają najbardziej efektywne wprowadzenie optymalnych międzynarodowych stosunków ekonomicznych.

Międzynarodowa baza ekonomiczna wraz z międzynarodową nadbudową polityczno-prawną składają się na międzynarodowe warunki społeczno-ekonomiczne. Do tych ostatnich adaptuje się świadomość międzynarodowa. Także w jej ramach przeprowadzić możemy analogiczne do poprzednich poziomów struktury współzycia międzynarodowego rozróżnienie. I tak z jednej strony występuje zbiór poglądów na życie międzyspołeczne — nazwijmy je w skrócie międzynarodową ideologią. Zadaniem ideologii międzynarodowej jest usprawiedliwienie występujących w danym okresie stosunków ekonomicznych i politycznych. Zawiera ona poglądy na temat uprzywilejowanej pozycji społeczeństw najsilniejszych (przykładowo, że jedynie polityka imperialistyczna umożliwia rozwój krajom słabym), jak i poglądy negujące możliwość podejmowania jakichkolwiek prób wyzwolenia się spod kurateli mocarstw przez społeczeństwa zdominowane itp.

Z drugiej strony, w skład świadomości międzynarodowej wchodzi normy współzycia międzynarodowego, które stabilizują optymalny system polityczno-prawny. Zgodność norm współzycia międzynarodowego z ideologią międzynarodową wiąże się z faktem, by poglądy wchodzące w skład ideologii zakładały normy współzycia aktualnie obowiązujące.

Możemy zatem przedstawić kolejne tezy teorii współzycia międzynarodowego:

- (I.MC.1) ze zbioru historycznie danych systemów norm współzycia międzynarodowego N utrzymują się przy danej ideologii te systemy N' , które zgodne są z panującą ideologią międzynarodową.
- (I.MC.2) ze zbioru systemów norm współzycia międzynarodowego N' upowszechnia się w skali międzynarodowej ten system n_{opt} , który — w danych międzynarodowych warunkach społeczno-ekonomicznych — zapewnia najwyższą stabilność optymalnej międzynarodowej nadbudowie polityczno-prawnej.

Podkreślmy, że normy współzycia międzynarodowego nie są z reguły obwarowane sankcjami za ich nieprzestrzeganie. Dlatego też stosowanie się do ich wymogów jest niejako wyrazem „dobrej woli” krajów wchodzących ze sobą w stosunki międzynarodowe. Z drugiej jednak strony

niewykazywanie tej dobrej woli powoduje, że w stosunku do kraju, który owych norm nie przestrzega, inne państwa także nie są zobowiązane do kierowania się ich wymogami.

Przedstawmy jeszcze na zakończenie tego paragrafu obraz struktury współzycia międzynarodowego w formie graficznej¹⁰.

Międzynarodowy układ sił	Stosunki między mocarstwami	Międzynarodowe stosunki dominacji		
Baza międzynarodowa			Międzynarodowy system polityczny	Międzynarodowy system prawny
Międzynarodowe warunki społeczno-ekonomiczne			Ideologia międzynarodowa	System norm współzycia międzynarodowego

ZJAWISKO DYFUZJI: ZWIĄZKI MIĘDZYSPOŁECZNE A TEORIA FORMACJI SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ. TEORIA SPOŁECZEŃSTWA OTWARTEGO

Możemy obecnie przejść do rozważenia kwestii tytułowej artykułu. Poczynmy jednakże pewne zastrzeżenia. Oto interesować nas będzie tylko pewien aspekt procesów, które określane są przez socjologów jako zjawisko dyfuzji. Chodzić będzie bowiem o wpływ związków międzyspołecznych na rozwój społeczno-ekonomiczny krajów z niższych formacji, które zdominowane są przez społeczeństwa bardziej pod tym względem rozwinięte. Sytuację wpływu stosunków międzynarodowych na rozwój kraju dominującego pominiemy, gdyż wpływ ten nieznacznie tylko modyfikuje zależności charakterystyczne w jego rozwoju. Z grubsza, wpływ ten jest tego samego typu, jak rozwój sił wytwórczych. Przykładowo: eksploatacja bogactw naturalnych w kraju zdominowanym wpływa na rozwój kraju dominującego w taki sam sposób, jak w wypadku odkrycia tych bogactw w kraju dominującym. Wpływ związków międzyspołecznych z krajem znajdującym się na wyższym szczeblu rozwoju społeczno-gospodarczego jest o wiele bardziej istotny z punktu widzenia kraju zdominowanego. Stąd też ten aspekt stosunków międzynarodowych interesował nas będzie przede wszystkim.

Chodzić więc będzie o analizę zjawisk przenikania pewnych elementów struktury kraju dominującego do społeczeństwa zdominowanego w sytuacji, gdy pierwszy różni się zasadniczo pod względem wewnętrznej „budowy” od kraju zdominowanego. Nietrudno zauważyć, że pojęcie „dy-

¹⁰ Dalsza rekonstrukcja teorii związków międzyspołecznych: P. Buczkowski, *Problem stosunków ...*, op. cit.

fuzji" obejmować będzie tylko pewną klasę zjawisk, które w socjologii tradycyjnie wiąże się z tym pojęciem. To ograniczenie zakresu zjawisk natury dyfuzyjnej jest jednak świadome. Wynika ono z przekonania, że dla teorii materializmu historycznego, jak i dla każdej innej teorii, pewne zjawiska są bardziej istotne od innych. Stąd też przede wszystkim musimy uwzględniać przy jej rekonstrukcji zjawiska najistotniejsze, które w zasadniczy sposób modyfikują główne zależności — prawidłowości. Dlatego też na przykład zjawisko dyfuzji w warunkach, gdy poszczególne społeczeństwa znajdują się na jednakowych szczeblach rozwoju uwzględnić można dopiero w dalszych fazach konkretyzacji, gdyż uwzględnienie czynników, które znajdują się na dalszych miejscach w hierarchii istotności ma miejsce dopiero wtedy, gdy uwzględnimy czynniki istotniejsze od nich.

Dyfuzja pojawia się wskutek kontaktów społeczeństw znajdujących się na niższym szczeblu rozwoju (formacji społeczno-ekonomicznej) ze społeczeństwami bardziej rozwiniętymi, znajdującymi się na wyższym etapie rozwoju społeczno-gospodarczego. Innymi słowy, kraje mniej rozwinięte ulegają wpływom społeczeństw bardziej rozwiniętych. Wpływy te wyrażają się w przejmowaniu wzorów gospodarowania, organizacji społeczeństwa, wartości kulturowych w tym przede wszystkim ideologicznych itp. Jak podkreśla R. Bierzanek: „(...) historia wskazuje, że państwa dysponujące potężnymi środkami materialnymi, wyższością techniki i organizacji gospodarczej oddziaływały w istotny sposób na ekonomikę państw mniejszych”¹¹. Poglądowi temu zarzucić można jednak zbyt dużą jednostronność. Dyfuzja ekonomiczna obejmuje bowiem tylko część zjawisk występujących w wypadku zdominowania kraju mniej rozwiniętego przez kraj odcień bardziej rozwinięty; dyfuzja obejmuje także zjawiska polityczne, prawne i świadomościowe.

W związku z przyjętym wyżej obrazem struktury formacji społeczno-ekonomicznej przeprowadźmy pewne rozróżnienie terminologiczne. Otóż w wypadku przejmowania przez kraje zdominowane instytucji wyróżnionych na pierwszym poziomie struktury formacji, a więc sił wytwórczych, stosunków własności i organizacji produkcji mówić będziemy o dyfuzji ekonomicznej. Zaliczymy tu na przykład procesy opisywane przez Marksa w jednym z listów: „W ogólności — pisał on do N. F. Danielsona — koleje były oczywiście potężnym bodźcem rozwoju handlu zagranicznego, lecz w krajach, które wytwarzają głównie surowce, handel ten pogłębił jeszcze nędzę mas. Nie tylko dlatego, że nowe ciężary długów, zaciągniętych przez rządy w związku z kolejami, zwiększyły nacisk śrub podatkowej na masy, lecz także dlatego, że z chwilą gdy wszelka miejscowa produkcja mogła być zamieniona na kosmopolityczne złoto, wiele artykułów, jak owoce, wino, ryby, zwie-

¹¹ R. Bierzanek, *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1972, s. 40.

rzyna obecnie zdrożało i przestało być przedmiotem masowej konsumpcji; z drugiej strony, zmieniła się sama produkcja — mam tu na myśli szczególny rodzaj produktów — odpowiednio do swej mniejszej lub większej przydatności do wywozu, podczas gdy przedtem była ona głównie przystosowana do konsumpcji miejscowej"¹². W innym miejscu pisał on, że „Tam gdzie kapitalista czuje za sobą potęgę kraju macierzystego, stara się przemocą usunąć z drogi sposób produkcji i przywłaszczenia oparty na własnej pracy”¹³. Jak zobaczymy dalej, dyfuzja ekonomiczna jest warunkiem niezbędnym realizacji nadzwyczajnego produktu dodatkowego przez mocarstwa.

Analogicznie dla poziomów pozostałych odróżnić należy dyfuzję polityczno-prawną, która związana jest z „przeszczepianiem” na grunt kraju zdominowanego elementów systemu polityczno-prawnego z kraju dominującego, od dyfuzji świadomościowej, gdzie mamy do czynienia z przenikaniem ideologii i innych form świadomości społecznej.

Należy w tym miejscu podkreślić, za W. Bieńkowskim, że „(...) procesy dyfuzyjne zachodzą między zbliżonymi strukturami. Tam gdzie rozpiętość jest wielka, gdzie między dwiema formami istnieje duży przedział rozwoju, tam normalne zapożyczenie staje się niemożliwe”¹⁴. Jak się wydaje, słuszne jest to dla wypadków zetknięcia się społeczeństwa o odmiennej strukturze epokowej, to znaczy wypadków, gdy w jednym z nich występuje rodowa organizacja społeczeństwa¹⁵, w innym natomiast organizacja klasowa. W związku z tym, że w społeczeństwach rodowych głównym czynnikiem jest reprodukcja bezpośredniego życia, a „struktura ekonomiczna” podporządkowana jest temu właśnie czynnikowi, następuje tam, w wypadku zetknięcia się ze społeczeństwami klasowymi, w których ekonomika wyznacza postać wszelkich innych elementów organizacji społeczeństwa, „rozdźwięk cywilizacyjny” wyrażający się przede wszystkim w tym, że niemożliwe jest maksymalizowanie nadzwyczajnego produktu dodatkowego przez społeczeństwo dokonujące podboju.

Powyższą hipotezę wydają się potwierdzać obserwacje etnologów dotyczące reagowania społeczeństw pierwotnych na zdobycze cywilizacyjne społeczeństw klasowych. Próby wprowadzania na przykład narzędzi spełzły na niczym, gdyż społeczeństwa te nie były przystosowane do działalności ekonomicznej w postaci właściwej społeczeństwom kla-

¹² K. Marks do N. F. Danielsona 10 IV 1879, w: K. Marks, F. Engels, *Listy wybrane*, Warszawa 1951, s. 422.

¹³ K. Marks, *Kapitał*, op. cit., s. 825.

¹⁴ W. Bieńkowski, *Problemy teorii rozwoju społecznego*, Warszawa 1966, s. 103-

¹⁵ Por. np. A. Klawiter, *Problem metodologicznego statusu materializmu historycznego*, Warszawa—Poznań 1978, s. 35 - 56.

sowym. Mimo że stosowanie tych narzędzi zapewniało olbrzymie zwiększenie wydajności ułatwiając znacznie zdobywanie środków egzystencji, nie były one w społeczeństwach pierwotnych wykorzystywane. Z drugiej strony przykład kontaktów społeczeństw niewolniczych ze społeczeństwami pierwotnymi zdaje się także potwierdzać wysunięte przypuszczenie. Podbój terytoriów zamieszkanymi przez społeczeństwa, które nie weszły jeszcze na drogę rozwoju klasowego wiązał się zawsze z rozszerzeniem imperium społeczeństwa dokonującego podboju bądź zdobywaniem nowych niewolników. Nie występowało tam natomiast zjawisko charakterystyczne dla epoki ekonomicznej, gdzie utrzymywana jest z reguły samodzielność państwowa społeczeństw zdominowanych, o ile zapewnia to osiągnięcie korzyści ekonomicznych przez kraj dominujący. Wymaga to oczywiście pewnych przekształceń struktury społeczeństw zdominowanych, czym właśnie zajmujemy się w tym miejscu.

Jak pisali klasycy: „Podobny proces zachodzi przy podboju, gdy przenosi się do kraju podbitego gotową formę wymiany działalności, rozwiniętą na innym gruncie; podczas gdy w ojczyźnie ciążyły na niej jeszcze interesy i stosunki z epok wcześniejszych, tu może ona i musi być w pełni zrealizowana i usunąć wszelkie przeszkody już choćby po to, aby zapewnić zdobywcom trwałą władzę”¹⁶. Tak więc zjawisko dyfuzji rozważane będzie tu tylko w odniesieniu do społeczeństw o jednakowej strukturze epokowej. Dodajmy jeszcze, że nie będziemy w tym miejscu rozpatrywać zjawiska dyfuzji dokonującej się „samoistnie”, to znaczy bez narzucania siłą wzorów i instytucji kulturowych. Interesują nas bowiem procesy rozwoju krajów zdominowanych wywołane przez stosunki dominacji z krajami o wyższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, które — jak pamiętamy — charakteryzują się tym, że mocarstwa realizują określone korzyści ekonomiczne we wzajemnych stosunkach ze społeczeństwami zdominowanymi.

Pobieranie nadwyżek produktu dodatkowego od krajów zdominowanych przez mocarstwa wymaga takiej reorganizacji gospodarczej kraju zdominowanego, która pozwoli na stosowanie, przynajmniej częściowe,, systemów organizacji z gospodarki mocarstwa. Jednakże wymaga to przekształcenia stosunków własności na takie, z którymi te systemy organizacji są zgodne; innymi słowy, przy których nowa organizacja może być stosowana. W ten sposób następuje przekształcenie struktury ekonomicznej kraju zdominowanego i tym samym — przekształcenie struktury formacji społeczno-ekonomicznej w tym społeczeństwie.

Rozważając problem dominacji brytyjskiej w Indiach Marks pisał, że „Anglia miała do spełnienia w Indiach podwójną misję: burzącą i twór-

¹⁶ K. Marks, F. Engels, *Ideologia niemiecka*, w: *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1975, s. 82.

czą — zniesienie starego azjatyckiego ustroju społecznego i założenie materialnych fundamentów pod zachodnie społeczeństwo w Azji" ¹⁷. Nawiązywanie stosunków ekonomicznych z innymi społeczeństwami o odmiennych formach gospodarowania jest warunkiem *sine qua non* gospodarki kapitalistycznej rozszerzającej skalę produkcji. Jest to problem węzłowy, jak pisze R. Luksemburg, kapitalizacji i realizacji wartości dodatkowej niezbędnej dla akumulacji kapitalistycznej. „Między każdym okresem produkcji, w toku którego wytworzona zostaje wartość dodatkowa, a następującą po nim akumulacją dokonują się dwie różne transakcje: przekształcenie wartości dodatkowej w jej postać wartościową, czyli jej realizacja, i przekształcenie tej czystej formy wartości w formę kapitału; obie te transakcje dokonują się między produkcją kapitalistyczną i otaczającym ją światem niekapitalistycznym (...) światowa wymiana jest *a priori* historycznym warunkiem istnienia kapitalizmu, przy czym w swych konkretnych stosunkach ta wymiana światowa stanowi wymianę między kapitalistyczną a niekapitalistyczną formą produkcji" ¹⁸. Podkreślał ten aspekt kapitalizmu także Lenin pisząc: „(...) kapitalizm nie może istnieć i rozwijać się bez ustawicznego rozszerzania sfery swego panowania, bez kolonizowania nowych krajów i wciągania niekapitalistycznych starych krajów w wir gospodarki światowej" ¹⁹.

Aby jednak wymiana taka była możliwa, konieczne jest przekształcenie gospodarki krajów zdominowanych, założenie fundamentów — mówiąc słowami Marksa — pod nowy rodzaj gospodarowania. W odniesieniu do Indii założenie podstaw nowej formacji wynikało z faktu, że „Brytyjczycy byli pierwszymi zdobywcami o wyższej kulturze i dlatego byli nieprzystępni dla wpływów hinduskiej cywilizacji" ²⁰ w odróżnieniu od poprzednich zdobywców, którzy jak „Arabowie, Turcy, Tatarzy, Mongołowie (...) kolejno podbijali Indie, szybko ‚hinduizowali się‘, a to zgodnie z odwiecznym prawem historii, że barbarzyńscy zdobywcy sami z kolei ulegają wyższej cywilizacji podbitych przez siebie narodów" ²¹.

Podbój Indii przez Anglię wiązał się ściśle z dążeniem do otrzymania nadzwyczajnego produktu dodatkowego. „(...) angielska burżuazja przemysłowa tylko po to chce uszczęśliwić Indie siecią kolei żelaznych, aby obniżyć koszty sprowadzania stamtąd bawełny i innych surowców, niezbędnych dla jej fabryk. Ale gdy mechanizuje się

¹⁷ K. Marks, *Przyszłe wyniki brytyjskiego panowania w Indiach*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. 1, Warszawa 1949, s. 327.

¹⁸ R. Luksemburg, *op. cit.*, s. 455.

¹⁹ W. I. Lenin, *Rozwój kapitalizmu w Rosji*, w: *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1954, s. 604.

²⁰ K. Marks, *Przyszłe wyniki ...*, *op. cit.*, s. 327.

²¹ *Ibidem*.

środki lokalizacji w kraju, obfitującym w żelazo i węgiel, to nie można już przeszkodzić temu, aby kraj ten sam produkował maszyny. Nie można utrzymać sieci kolejowej w dobrym stanie bez wprowadzenia urządzeń przemysłowych, niezbędnych dla zaspokojenia bezpośrednich i bieżących potrzeb ruchu kolejowego, a to siłą rzeczy pociąga za sobą zastosowanie maszyn i w takich gałęziach, które nie są bezpośrednio związane kolejnictwem (...). Nowoczesny przemysł, który będzie towarzyszył rozbudowie kolejnictwa zniszczy tradycyjny podział pracy, na którym opierają się indyjskie kasty tak silnie hamujące postęp w Indiach i wzrost potęgi indyjskiej"²² (podkr. — P.B.).

Jak więc widzimy, konsekwencją dążenia burżuazji angielskiej do maksymalizacji nadzwyczajnego produktu dodatkowego poprzez m. in. import surowców jest konieczność takiego przekształcenia struktury gospodarki indyjskiej, które zniszczy tradycyjny podział pracy i tym samym dotychczasowe formy produkcji wprowadzając na ich miejsce gospodarkę kapitalistyczną. Wiąże się to zarówno z przekształceniami w strukturze sił wytwórczych, jak i — co jest z tym bezpośrednio związane — zmianą stosunków produkcji.

W związku z powyższymi uwagami nie można zgodzić się ze stanowiskiem W.W. Rostowa, który pisze, że „(...) wstępny impuls do modernizacji ekonomicznej wywodzi się głównie z nieekonomicznych motywów, tj. z reakcji na taką lub inną formę ingerencji zewnętrznej — realnej lub potencjalnej — silniejszego wobec słabszego”²³. Jak bowiem starałem się to wykazać, sama „ingerencja zewnętrzna” jest wynikiem motywów ekonomicznych; nawiązywanie stosunków międzyspołecznych wynika z dążenia społeczeństw silniejszych do otrzymywania nadzwyczajnego produktu dodatkowego. To zaś wymaga z kolei „modernizacji” gospodarki społeczeństw zdominowanych. W innym miejscu ten sam autor pisze, że „(...) najazd z zewnątrz, lub jego groźba, jest w istocie rzeczy podstawowym instrumentem podnoszenia modernizacji, gdyż niszczy lub osłabia mniej zaawansowane społeczeństwa”²⁴. Tymczasem to „niszczenie” — pominąwszy oczywiście naturalne w wyniku zbrojnej agresji wyniszczenie społeczeństw podbijanych — jest właśnie wynikiem modernizacji. Społeczeństwo dominujące rozbija — jak pisał Marks w przytoczonej wypowiedzi — tradycyjne struktury społeczno-gospodarcze zastępując je nowymi, przystosowanymi do eksploatacji ekonomicznej przez społeczeństwo dominujące.

Dominacja nad krajami o niższym poziomie rozwoju ekonomicznego

²² Ibidem, s. 329 - 330.

²³ W. W. Rostow, *Politics and the Stages of Growth*, Cambridge at the University Press, Cambridge 1971, s. 3.

²⁴ Ibidem, s. 23.

ma, poza samą maksymalizacją nadzwyczajnego produktu dodatkowego,, także inny wymiar. Chodzi tutaj o podkreślaną przez R. Luksemburg realizację wartości dodatkowej, która to realizacja jest warunkiem akumulacji kapitalistycznej. Zgodnie ze stanowiskiem autorki *Akumulacji kapitału*, realizacja ta nie może odbywać się (pomijając warstwy niekapitalistyczne wewnątrz kraju macierzystego) w danym kraju, gdyż nie ma odbiorców towarów. W wypadku nawiązywania stosunków z innymi społeczeństwami możliwość tej realizacji istnieje. „Produkcja kapitalistyczna dostarcza środki produkcji w ilości przekraczającej jej własne potrzeby i znajduje nabywców w krajach kapitalistycznych. Tak np. w pierwszej połowie XIX wieku przemysł angielski dostarczał państwom, amerykańskim i australijskim materiałów dla budowy kolei (...). Analogiczny przykład stanowi niemiecki przemysł chemiczny, dostarczający środków produkcji w postaci farb i barwników, znajdujących masowy zbytny w produkujących w sposób niekapitalistyczny krajach Azji, Afryki itd. W tym wypadku dział I produkcji kapitalistycznej realizuje swoje produkty w kręgach niekapitalistycznych. Wynikające stąd coraz większe rozszerzanie się działu I powoduje w kraju o produkcji kapitalistycznej odpowiednie rozszerzanie się działu II, dostarczającego środków konsumpcji rosnącej armii robotników działu I”²⁵. Podobnie jest, zdaniem R. Luksemburg, w wypadku realizacji wartości dodatkowej w dziale środków konsumpcji. „Tak np. angielski przemysł bawełniany dostarczył w ciągu pierwszych sześćdziesięciu lat XIX wieku (a po części dostarcza i obecnie) tkaniny bawełniane chłopstwu i drobnej burżuazji miejskiej na kontynencie europejskim, jak również chłopstwu w Indiach, Ameryce, Afryce itd. W tym przypadku konsumpcja niekapitalistycznych warstw i krajów stanowiła bazę ogromnego rozwoju przemysłu bawełnianego w Anglii. Ale dla tego przemysłu bawełnianego rozwinął się w samej Anglii przemysł maszynowy, dostarczający wrzecion i warsztatów tkackich, a w związku z tym przemysł metalowy, węglowy itp. W tym wypadku dział II (środki konsumpcji) w coraz większej mierze realizował swe produkty w niekapitalistycznych warstwach społecznych, przy czym ze swej strony przez własną akumulację tworzył wzrastający popyt na krajowe produkty działu I (środki produkcji), a tym samym dopomagał temu działowi do realizacji wartości dodatkowej i akumulacji”²⁶. Widzimy więc, że dla krajów dominujących związki międzypaństwowe oznaczają tyle, co rozwój sił wytwórczych wewnątrz kraju; ten zaś proces rozwoju społecznego jest przedmiotem teorii ruchu formacji społeczno-ekonomicznej²⁷. Dlatego też tę odwrotną stronę dyfuzji (tj. wpływ związków z krajem zdominowanym na strukturę spo-

²⁵ R. Luksemburg, op. cit., s. 446 - 447.

²⁶ Ibidem, s. 445 - 446.

²⁷ Por. P. Buczkowski, *Teoria ruchu...*, op. cit.,

leczeństwa dominującego), jak to zaznaczyłem na wstępie, pomijamy przy rekonstrukcji teorii społeczeństwa otwartego.

Przejdźmy jednak do problemu zasadniczego, do mechanizmu dyfuzji ekonomicznej. Przekształcenia struktury krajów zdominowanych mają swe granice w postaci ogólnych warunków społeczno-ekonomicznych, jakie w tych społeczeństwach zastają mocarstwa; stąd dyfundują tylko pewne elementy ekonomiki kraju dominującego, takie, które mogą upowszechnić się w tych warunkach. Wiąże się to z faktem, że „(...) element każdej kultury tylko wtedy może przeniknąć do innej kultury, gdy ta ostatnia wytworzyła już warunki umożliwiające jego recepcję. Muszą więc przed pojawieniem się dyfuzji kulturalnej istnieć minimalne warunki sprzyjające przeniesieniu elementu obcej kultury i jego przyjęciu się”²⁸. Z drugiej strony, „(...) element recypowany w nowych warunkach ulega z reguły większym lub mniejszym zmianom, zostaje przystosowany do nowych wymogów i zastosowań”²⁹.

To ostanie pozwala dostrzec — w odniesieniu do systemów organizacji produkcji, a także innych elementów organizacji życia społecznego — jeden z aspektów genezy puli różnorodności tychże. Oto wobec bezustannych kontaktów między społeczeństwami o odmiennych warunkach społeczno-ekonomicznych, systemy organizacji kraju dominującego ulegają, w związku z zastosowaniem w krajach zdominowanych, przekształceniu. W ten sposób rozszerza się pula różnorodności systemów produkcji w kraju macierzystym. To samo odnosi się do innych elementów struktury formacji — systemów politycznych, doktrynalnych itp. Tak więc, z jednej strony, mamy proces niezależnego powstawania projektów — na przykład wymyślania ich przez wynalazców, z drugiej natomiast dotychczasowe systemy ulegają przekształceniu w nowych warunkach rozszerzając tym samym pulę różnorodności stosowanych mechanizmów adaptacyjnych.

Mechanizm dyfuzji ekonomicznej opisuje natomiast twierdzenie następujące:

(I.DA.1) Jeżeli kraj o niższym poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego został zdominowany przez kraj o poziomie wyższym (z późniejszej formacji społeczno-ekonomicznej), to w kraju zdominowanym:

- 1) następuje podporządkowanie sił wytwórczych siłom wytwórczym społeczeństwa dominującego;
- 2) ze zbioru systemów produkcji upowszechnia się przy nowej strukturze sił wytwórczych taki system, który wzorowany jest na jakimś z systemów stosowanych w społeczeń-

²⁸ J. J. Wiatr, *Marksistowska teoria rozwoju społecznego*, Warszawa 1973, s. 151-152.

²⁹ Ibidem, s. 152.

stwie dominującym, o ile maksymalizuje on produkt dodatkowy dla właścicieli w obu społeczeństwach;

- 3) upowszechniają się nowe stosunki własności, takie, które wyznaczone są przez role społeczne wykonywane w ramach upowszechnionego systemu produkcji;
- 4) i odtąd ze zbiorów systemów organizacji produkcji zgodnych z tymi nowymi stosunkami własności rozpowszechniają się w kolejnych okresach te systemy, które — przy zmieniającym się poziomie sił wytwórczych — zapewniają klasie właścicieli w społeczeństwie zdominowanym maksymalizację produktu dodatkowego oraz właścicielom kraju dominującego uzyskiwanie nadzwyczajnego produktu dodatkowego.

Zauważmy, że twierdzenie powyższe dotyczy tylko dyfuzji ekonomicznej występującej wskutek zdominowania kraju mniej rozwiniętego ekonomicznie przez kraj bardziej rozwinięty. Nie obejmuje ono relacji między społeczeństwami jednakowo rozwiniętymi z tego względu, że — o ile występuje zjawisko dominacji — dyfuzja jest praktycznie nieistotna z punktu widzenia społeczeństwa zdominowanego. W wypadku pierwszym zjawisko dyfuzji wywołuje przyspieszony wzrost krajów zdominowanych. Powyższe tezy wyraźnie zakłada R. Luksemburg, gdy pisze, że „Ekonomiczne cele kapitalizmu w walce ze społeczeństwami opartymi na gospodarce naturalnej są następujące:

1) bezpośrednie zagarnięcie ważnych sił wytwórczych: ziemi, zwierza w dziewiczych lasach, minerałów, szlachetnych kamieni, rud, produktów egzotycznego świata roślinnego, jak kauczuku itd.;

2) „uwolnienie” sił roboczych i zmuszenie ich do pracy dla kapitału;

3) wprowadzenie gospodarki towarowej;

4) oddzielenie rzemiosła od rolnictwa”³⁰.

W innym miejscu znajdujemy natomiast takie oto twierdzenie: „Ogólny rezultat walki między kapitalizmem i prostą gospodarką towarową jest następujący: kapitał sam zajmuje miejsce prostej gospodarki towarowej po uprzednim zastąpieniu gospodarki naturalnej gospodarką towarową. Jeśli zatem kapitał żyje z formacji niekapitalistycznych, to ściślej mówiąc żyje on z burzenia tych formacji, a jeśli do akumulacji nieodzwrotnie potrzebne mu jest środowisko niekapitalistyczne, to potrzebne mu jest ono jako gleba odżywcza, której kosztem, poprzez wysysanie jej soków dokonuje się akumulacja”³¹.

Przekształcenia struktury formacji społeczno-ekonomicznej na poziomie podstawowym wymagają odpowiedniego usankcjonowania i usprawiedliwienia. Dokonuje się to przez upowszechnienie odpowiednich insty-

³⁰ R. Luksemburg, op. cit., s. 469.

³¹ Ibidem, s. 527 - 528.

tucji społecznych na poziomach pozostałych. W odniesieniu na przykład do Indii Marks wskazywał następujące cechy tych przekształceń: „Pierwszą przesłanką tej odbudowy była polityczna jedność Indii, bardziej ugruntowana i obejmująca szerszą przestrzeń niż kiedykolwiek pod panowaniem wielkich Mogołów. Ta jedność narzucona przez angielski miecz będzie teraz wzmocniona i uwieczniona za pomocą telegrafu elektrycznego. Armia tubylcza zorganizowana i wymuszta przez brytyjskich sierżantów, jest nieodzowną przesłanką wyzwolenia się Indii (...) Z synów Indii, którym Anglicy niechętnie i w ograniczonej ilości umożliwiają kształcenie się w Indiach pod własnym nadzorem, wyrasta nowa klasa, wyposażona w cechy niezbędne do rządzenia krajem i nasiąknięta europejską wiedzą”³² (podkr. — P.B.).

Jednocześnie, w związku z tym, że nadbudowa polityczno-prawna i świadomość społeczna pełnią w strukturze formacji społeczno-ekonomicznej rolę podporządkowaną poziomowi ekonomicznemu (bazie), przyjęte mogą być przez społeczeństwo zdominowane tylko te elementy nadbudowy czy świadomości kraju dominującego, które wyznaczone są adaptacyjnie przez bazę ekonomiczną społeczeństwa podporządkowanego (opisaną w tezie (I. DA. 1)). Stąd twierdzenie opisujące zjawisko dyfuzji polityczno-prawnej przedstawia się następująco:

(I.DB.11) Jeżeli kraj o niższym poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego został zdominowany przez kraj o poziomie wyższym (z późniejszej formacji społeczno-ekonomicznej), to w społeczeństwie zdominowanym:

- 1) wprowadzony zostaje system polityczny, który w najwyższym stopniu zabezpiecza otrzymywanie produktu dodatkowego przez własnych właścicieli oraz nadzwyczajnego produktu dodatkowego przez właścicieli ze społeczeństwa dominującego (przy czym system ten wzorowany jest na systemie politycznym kraju dominującego) dzięki wprowadzeniu systemu prawnego (wzorowanego na systemie kraju dominującego), który — przy danym stanie bazy ekonomicznej w społeczeństwie zdominowanym — zapewnia najbardziej efektywne wprowadzenie nowych stosunków produkcji (tj. rozpowszechnionych w społeczeństwie zdominowanym stosunków własności i stosunków organizacji produkcji);
- 2) i odtąd ze zbioru projektów systemów prawnych zgodnych z nowym systemem politycznym wprowadzane są w kolejnych okresach te systemy prawne, które — przy zmieniającym się stanie bazy ekonomicznej w społeczeństwie zdo-

³² K. Marks, *Przyszłe wyniki...*, op. cit., s. 377.

minowanym — zapewniają najbardziej efektywne wprowadzenie zmieniających się stosunków produkcji.

Przekształcenia systemu politycznego podkreślała R. Luksemburg pisząc, że „W procesie kapitalistycznej emancypacji krajów stanowiących dotąd ekonomiczne zaplecze kapitału rewolucja jest potrzebna, aby rozsądzić przejęte z czasów gospodarki naturalnej i prostej gospodarki towarowej — i dlatego przestarzałe — formy państwowe i stworzyć nowoczesny mechanizm państwowy przystosowany do celów produkcji kapitalistycznej”³³. Czy w innym miejscu: „Państwo tureckie zostaje przy tym zredukowane do swej rzeczywistej roli politycznego aparatu wyzysku azjatyckiej gospodarki chłopskiej w interesie kapitału — roli, stanowiącej właściwą funkcję wszystkich państw wschodnich w okresie imperializmu kapitalistycznego”³⁴. Podobnie Engels wyrażnie zakłada twierdzenie opisujące mechanizm dyfuzji polityczno-prawnej, gdy opisuje, proces przekształceń systemu politycznego Bułgarii będący wynikiem dominacji rosyjskiej: „Z Bułgarii uczyniono więc rosyjską satrapię. Administracja, oficerowie i podoficerowie, urzędnicy, wreszcie cały system — wszystko było rosyjskie (...). Dominacja początkowo bezpośrednia, później pośrednia rządu rosyjskiego wystarczyła, by wykorzenić w niepełna cztery lata wszelką sympatię Bułgarów w stosunku do Rosji”³⁵.

Konieczność zmiany systemu prawnego podkreślał natomiast R. Hilferding. Pisał on mianowicie, że „Zacofanie stosunków prawnych stanowi więc barierę, której pokonania domaga się coraz gwałtowniej kapitał finansowy chociażby nawet z zastosowaniem środków przymusowych. Prowadzi to do coraz ostrzejszych konfliktów między rozwiniętymi państwami kapitalistycznymi a władzą państwową obszarów zacofanych, do coraz natręczywszych prób narzucenia tym obszarom stosunków prawnych, jakie odpowiadają kapitalizmowi czy to przy zachowaniu, czy przy usunięciu władz dotychczasowych”³⁶.

I wreszcie ostatnie twierdzenie teorii społeczeństwa otwartego opisujące mechanizm dyfuzji świadomościowej przybiera sformułowanie:

(I. DC.1) Jeżeli kraj o niższym poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego został zdominowany przez kraj o poziomie wyższym (z późniejszej formacji społeczno-ekonomicznej) to w społeczeństwie zdominowanym:

- 1) rozpowszechniona zostaje ideologia wzorowana na ideologii społeczeństwa dominującego, która w najwyższym stopniu motywuje poszczególne jednostki do wykonywania ról spo-

³³ R. Luksemburg, op. cit., s. 530.

³⁴ Ibidem, s. 563.

³⁵ F. Engels, *Sytuacja polityczna Europy*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 21, Warszawa 1969, s. 348-349.

³⁶ R. Hilferding, *Kapitał finansowy*, Warszawa 1958, s. 660.

łecznych wynikających z nowych warunków społeczno-ekonomicznych na podstawie rozpowszechnionych form teoretycznych, która zapewnia w tych warunkach społeczno-ekonomicznych najwyższą stabilność nadbudowie polityczno-prawnej społeczeństwa zdominowanego (przy czym forma ta wzorowana jest na formie teoretycznej rozpowszechnionej w społeczeństwie dominującym);

- 2) i odtąd ze zbioru form teoretycznych zgodnych z nową ideologią upowszechniają się w kolejnych okresach te formy, które — przy zmieniających się warunkach społeczno-ekonomicznych społeczeństwa zdominowanego — zapewniają najwyższą stabilność zmieniającej się nadbudowie polityczno-prawnej.

Twierdzenia (I. DB. 1) — (I. DC 1) opisują zjawiska dyfuzji polityczno-prawnej i świadomościowej, przy czym przyjmują się tylko te elementy ze struktury społeczeństwa dominującego, które pozwalają realizować w stopniu najwyższym właściwe do nadbudowy i świadomości społecznej kryteria adaptacji. Dyfuzję ideologii w krajach kolonialnych charakteryzowało na przykład to, że przedstawiano dominację mocarstw w taki sposób, iż jest to metoda przyspieszenia rozwoju, zniesienia archaicznych stosunków społecznych w interesie ludności krajów zdominowanych. Taka ideologia oczywiście doskonale spełniała swoją rolę motywacyjną w stosunku do członków tych społeczeństw. Przykładowo: „Anglicy, zgodnie ze swą stałą taktyką w koloniach, próbowali stwarzać pozory, jakoby ich polityka przemocy, która całkowicie zanarchizowała stosunki własności ziemskiej i pociągała za sobą ruinę gospodarki chłopskiej Hindusów, leżała w interesach chłopstwa i była niezbędna, aby je chronić przed rodzimymi tyranami i wyzyskiwaczami”³⁷. „Podbój Algierii przez Francuzów został więc dokonany pod hasłem walki z niewolnictwem i zaprowadzeniem cywilizowanych stosunków”³⁸.

Jak łatwo zauważyć, dla rozwoju społeczno-gospodarczego krajów zdominowanych najważniejsze są te cechy związków między społecznymi, które stymulują wzrost gospodarczy tych krajów. Jak się wydaje, najważniejsze z tego punktu widzenia jest samo „pchnięcie” kraju zdominowanego na drogę rozwoju zapewniającego korzyści ekonomiczne społeczeństwom dominującym. „Ubocznym” niejako efektem stosunków międzynarodowych jest obiektywny proces rozwoju społeczeństw zdominowanych. W kapitalizmie na przykład „Wywóz kapitału wywiera wpływ na rozwój kapitalizmu w tych krajach, do których jest skierowany, niezmiernie go przyspieszając. Jeżeli więc do pewnego stopnia wywóz ten może doprowadzić do zastoju w rozwoju krajów wywozających, to może się

³⁷ R. Luksemburg, op. cit., s. 475.

³⁸ Ibidem, s. 481.

to odbywać za cenę rozszerzenia i pogłębienia rozwoju kapitalizmu na całym świecie"³⁹.

Inną jest oczywiście sprawą, że jedna forma wyzysku zastąpiona zostaje formą inną, tym niemniej trudno jest zaprzeczyć postępowego charakteru tych przemian; kapitalizm traktowany był przez klasyków jako postępowy, w porównaniu z formacjami wcześniejszymi, formacja społeczno-ekonomiczna. W związku z tym trudno zgodzić się z A. Bartnickim, autorem przedmowy do książki K. M. Panikkara *Azja a dominacja zachodu 1498 - 1945*, który podważa pogląd Panikkara na „pozytywną” rolę Anglików w kształtowaniu nowoczesnych, kapitalistycznych stosunków społecznych w Indiach⁴⁰. Jakkolwiek bowiem nie można zaprzeczyć priorytetu eksploatacji ekonomicznej Indii przez Anglię, nie można także negować zapoczątkowania, wskutek dominacji brytyjskiej, rozwoju kapitalistycznego Indii, co niejednokrotnie podkreślane było przez Marksa.

Związki między społeczeństwami będące wynikiem dominacji ekonomicznej nie ograniczają się oczywiście do „pierwszego impulsu” na drodze rozwoju społeczeństw zdominowanych, występują one w mniejszym lub większym stopniu przez cały okres podporządkowania, tym niemniej skierowanie tych społeczeństw na nową drogę rozwojową jest w tym wypadku najistotniejsze.

UWAGI KOŃCOWE

Przedstawiona wyżej próba rekonstrukcji poglądów klasyków na problem dyfuzji nie zmierza oczywiście do wyjaśnienia wszystkich zjawisk występujących historycznie. Jest ona próbą rozwinięcia pewnej interpretacji materializmu historycznego — interpretacji adaptacyjnej. Chodziło w tym wypadku o wzbogacenie tej koncepcji o nowy wymiar, a mianowicie uwzględnienie zjawiska dyfuzji. Chodziło także, co już zaznaczono na wstępie, o pokazanie możliwości rozszerzenia teorii materializmu historycznego w kierunku przybliżenia jej do problematyki tradycyjnie uprawianej przez socjologię.

Jeżeli przedstawione wyżej uwagi są trafną rekonstrukcją idei klasyków, wymagają one dalszej konkretyzacji i weryfikacji na podstawie bogatego materiału zgromadzonego przez profesjonalistów socjologów. W tym wypadku ogólne tezy opisujące mechanizmy dyfuzji mogłyby być punktem wyjścia do dalszych rozszerzeń. Powodzenie zaś tych prób stanowić mogłoby potwierdzenie tezy postawionej na początku szkicu, że materializm historyczny może być traktowany jako koncepcja socjolo-

³⁹ W. I. Lenin, *Imperializm...*, op. cit., s. 279.

⁴⁰ A. Bartnicki, *Przedmowa*, w: K. M. Panikkar, *Azja a dominacja Zachodu. 1498 - 1945*, Warszawa 1972, s. 6-7.

giczna, a ściślej jako pewien program uprawiania teorii socjologicznej. Stanowiłby on w tym wypadku ogólną perspektywę teoretyczną socjologii marksistowskiej nie jako filozofii społecznej, lecz jako socjologii właśnie. Oczywiście trzeba sobie zdawać sprawę z faktu, iż to, że możliwa jest interpretacja zjawiska dyfuzji w ramach materializmu historycznego, nie przesądza jeszcze o możliwości dalszej rekonstrukcji poglądów klasyków na problemy *stricto* socjologiczne, tym bardziej że większość z nich nie stanowiła przedmiotu ich zainteresowania. Gdyby jednak udało się, co wydaje się możliwe, zinterpretować większość zjawisk socjologicznych w taki sposób, jaki zasygnalizowano w niniejszym artykule, świadczyłoby to o wielkiej doniosłości teoretycznej materializmu historycznego jako koncepcji socjologicznej i stanowiłoby by mogło podstawę sensownej konfrontacji z innymi, konkurencyjnymi koncepcjami socjologicznymi.

LE PROBLEME DE LA DIFFUSION DANS L'INTERPRETATION ET DANS L'ADAPTATION DU MATERIALISME HISTORIQUE

R é s u m é

Dans l'article on essaye de trouver l'interprétation d'un problème particulier de la sociologie — du phénomène de la diffusion. A la base de l'interprétation se trouve la reconstruction et l'adaptation de la théorie de la formation sociale et économique et aussi la théorie des rapports entre les sociétés. On voudrait mettre à point la théorie de la formation en prenant en considération le fait que les sociétés ne sont pas isolées.

On distingue trois types de la diffusion: la diffusion économique, politique et celle de conscience. Chaque type est présenté dans une assertion. On étend ainsi la théorie de la formation sociale et économique — elle comprend en plus les assertions concernant la diffusion. C'est de cette façon que l'on présente la possibilité des rapprochements entre la théorie du matérialisme historique et les problèmes sociologiques.

D'après la thèse principale de l'article, le matérialisme historique peut être le point de départ de l'interprétation des phénomènes sociologiques. Ces conditions exigent la mise en évidence des principes inclus implicitement dans la théorie du matérialisme historique, puis leur abrogation et la concrétisation de la théorie-même.